

## NOTAS BIBLIOGRÁFICAS

Miguel Ángel LADERO QUESADA, *Ciudades de la España medieval. Introducción a su estudio*, Madrid, Dykinson, 2019, 264 pp. ISBN 9788413242880.

Aquest llibre és una ampliació i revisió de la mateixa publicació del 2010 que, en paraules de l'autor, es limita a *presentar en él una breve introducción sobre algunos aspectos principales, a facilitar una ojeada general*. Tot i mantenir l'estructura del llibre original, la segona edició augmenta i actualitza el text i bibliografia i amplia el ventall d'imatges, mapes i plànols.

Pel que fa a la seva estructura interna, el llibre comença amb una breu però concisa introducció a les ciutats medievals i una acurada justificació del seu ús del polèmic terme d'"Espanya" per referir-se a la península ibèrica. El primer capítol fa un repàs de les diferents regions geogràfiques i polítiques peninsulars, on resumeix, breument, les seves característiques econòmiques, infraestructurals i polítiques. Aquest capítol és molt escaient, ja que l'obra de Ladero Quesada es caracteritza per una constant mobilitat, on els exemples i casos d'estudi presentats van canviant d'ubicació constantment. Després d'haver situat el lector en un àmbit geogràfic, el segon capítol es centra en definir l'urbanisme i relacions amb l'entorn de la ciutat medieval, per proporcionar una imatge general del paisatge urbà i periurbà. A partir d'aquest punt, els següents sis capítols estan dedicats a aspectes concrets de la ciutat: Economia (cap. 3), jerarquia (cap. 4), política (cap. 5), defensa (cap. 6), religió (cap. 7) i cultura urbana (cap. 8).

Com ja reconeix el mateix autor, el llibre, per la seva brevetat i la inabastable magnitud del tema tractat, difícilment es podria considerar com un espai on obtenir molta informació sobre aspectes concrets. Ara bé, la llarga trajectòria acadèmica i experiència de l'autor es posen de manifest en un volum que no es pot considerar com un manual de referència exhaustiu, però tampoc com una obra divulgativa o per profans en la matèria. L'extensa bibliografia, la gran quantitat d'exemples i el fet que va més enllà de la simple descripció de característiques generals el fan una lectura ideal per aquell que ja té un cert coneixement sobre l'Edat Mitjana, però que busca aprofundir en la comprensió d'un fenomen tan complex i alhora fascinant com és la ciutat medieval.

ARNAU LARIO DEVEESA  
Universitat de Barcelona / IMF, CSIC (Barcelona)

Salvatore MARINO, *El memorial dels infants. Edició crítica d'una font per a l'estudi de la infància a la Barcelona del segle XV*, Barcelona, Fundació Noguera, 2019, 168 pp. (Estudis; 77). ISBN 978-84-1303-078-4.

La obra de Salvatore Marino presenta un interesante documento que nos permite acercarnos a la realidad de las niñas y niños que fueron abandonados en el Hospital de la Santa Creu de Barcelona durante la primera mitad del siglo XV, poniendo un especial interés en los procesos de inserción social de estos jóvenes a través

de los contratos de “*afermament*” que realiza el notario del hospital, y de las visitas y seguimientos que realiza el personal de dicha institución para saber del paradero, estado y situación de los *infants de l’Hospital*.

El libro comienza con una presentación a cargo de Ignasi J. Baiges, donde se presenta al autor y el origen de la obra, sirviendo de introducción al primer bloque del volumen, en el que se realiza un estudio previo a la edición crítica de la fuente mencionada.

El estudio introductorio está firmado por Salvatore Marino junto con Daniel Piñol y Teresa Vinyoles. Se caracteriza por un excelente trabajo de exposición y concentración de información, encontrándose también distribuido de una manera limpia y clara. El estudio empieza con un breve apartado dedicado al Hospital de la Santa Creu durante el siglo XV, donde se hace una sinopsis de la historia hospitalaria de la ciudad de Barcelona y se trata la fundación de este hospital general. A continuación, siguen otros tres apartados en los que se estudian las fuentes documentales para la historia hospitalaria en Barcelona; estos siguen con la tendencia de este estudio introductorio, donde se va de lo más general a lo más particular, comenzando por el análisis de las fuentes documentales para la historia hospitalaria en Barcelona, siguiendo otro título para las fuentes de la historia de la infancia, y acabando con un apartado dedicado a la documentación notarial del hospital de la Santa Creu. Posteriormente, se dedica un epígrafe al documento que es motivo de la obra, el *Memorial dels Infants*, presentándose la fuente histórica y estudiándola de forma crítica, acompañando la explicación con abundantes ejemplos y gráficos ilustrativos. El estudio introductorio concluye con un análisis paleográfico y diplomático del manuscrito.

A continuación de este trabajo preliminar, se presenta la sección dedicada a la transcripción y edición del documento, la cual está antecedida por las normas y criterios de transcripción y la enumeración de los signos y abreviaturas empleados en la obra. Acerca de la transcripción y edición del manuscrito se puede destacar la abundancia de notas en las que se hace referencia y se relacionan las entradas del *Memorial* con otra documentación notarial generada por el mismo hospital, creando una visión muy completa sobre el tipo de contrato hecho para los jóvenes *afermats*.

La obra concluye con un capítulo dedicado a la bibliografía y fuentes utilizadas, y los índices antroponímicos y toponímicos.

En suma, el estudio de Salvatore Marino no solo representa una contribución en los ámbitos de la historia de los hospitales y la asistencia, de la infancia, del notariado y de la misma ciudad de Barcelona; también es una interesante aportación dentro de los ámbitos de la paleografía y la diplomática.

ALBERTO-JESÚS MARTÍNEZ BEDMAR  
Universitat de Barcelona

Elisabet M. NOGAREDA (coord.), *L’Hospital de Sant Jaume i Santa Magdalena, 375 anys d’història al servei de les persones*, El Papiol, Efadós, 2019, 159 pp. ISBN 978-84-17432-55-3.

La obra, coordinada por Elisabet M. Nogareda, es un estudio coral firmado por Alexandra Capdevila Muntades, Joan Giménez Blasco, Roser Salicrú i Lluch,

Alexis Serrano Méndez y Enric Subiñà Coll efectuada en conmemoración al 375 aniversario de la fundación (o, mejor dicho, refundación) del hospital mataronense de Sant Jaume i Santa Magdalena, llevada a cabo por el mosén Jaume Sala en 1644. Esta publicación tiene la voluntad de recorrer la larga trayectoria de esta institución asistencial decana en dicho municipio, al ser la tercera en antigüedad, solo detrás de la parroquia y la municipalidad.

El volumen comienza con unas palabras del alcalde de Mataró a la Fundació Hospital de Sant Jaume i Santa Magdalena, para dar paso a un prefacio sobre dicha fundación, redactado por el gerente de esta, Jordi Vilana González. A continuación, el director del Arxiu Comarcal del Maresme, Alexis Serrano Méndez, plantea una justificación para esta obra.

Seguidamente, se presentan cuatro capítulos en los que se recorre la historia del hospital de Mataró desde la baja edad media hasta la actualidad. En el primero de ellos se tratan los antecedentes a la fundación de mosén Jaume Sala, estudiando el panorama asistencial previo a tal hecho entre los siglos XV y XVII.

En el segundo, siguiendo un orden cronológico, se trata de manera precisa el legado de mosén Jaume Sala a través de su testamento y las cláusulas por las que establece la fundación de un nuevo hospital en Mataró, dedicado a san Jaime, sobre el preexistente dedicado a santa Magdalena.

A continuación, el tercer capítulo se centra en los siglos XVIII y XIX cuando, una vez constituida la nueva institución asistencial, esta debe erigir un nuevo edificio y regular su funcionamiento dentro del marco del Antiguo Régimen y la medicina pre-moderna.

El cuarto y último de estos capítulos dedicados a la historia de la institución versa acerca de la ampliación del edificio construido gracias al legado de mosén Jaume Sala para adaptarse a las nuevas necesidades asistenciales y médicas, hecho que culminó finalmente con su traslado a unas nuevas instalaciones más aptas y accesibles, desalojando la histórica sede del centro de Mataró.

La obra culmina con la recopilación de los registros de la colección de pergaminos del Hospital de Sant Jaume i Santa Magdalena, conservada en el Arxiu Comarcal del Maresme, y la edición de la transcripción del testamento de mosén Jaume Sala, realizado en 1644. Finalmente, se adjunta la bibliografía de la obra y los currículos de los autores.

Se debe destacar la abundancia de fotografías y reproducciones de documentos históricos sobre la historia de Mataró y de su hospital, hecho que ayuda a crear una obra muy gráfica y atractiva con capítulos breves pero concisos. Sin embargo, se echa de menos la presencia de notas al pie que se relacionen con la bibliografía, o de referencias a la documentación histórica.

En suma, la obra coral coordinada por Elisabet M. Nogareda contribuye al conocimiento del hospital mataronense de Sant Jaume i Santa Magdalena en una visión de larga duración desde sus antecedentes bajomedievales hasta la actualidad, ayudando también a entender una parte esencial de la historia de Mataró y sus gentes.

ALBERTO-JESÚS MARTÍNEZ BEDMAR  
Universitat de Barcelona

Sabine PANZRAM (ed.), *The Power of Cities. The Iberian Peninsula from Late Antiquity to the Early Modern Period*, Leiden, Brill, 2019, 381 pp. (“The Medieval and Early Modern Iberian World”; 70). ISBN 978-90-04-39969-3.

Si hi ha un tema que té un pes relativament estable al llarg de la literatura acadèmica de diferents cronologies històriques, aquest és la ciutat. Aquesta unitat bàsica de poblament agrupat ha estat un dels subjectes d'estudi preferits de la historiografia i arqueologia fins les darreres dècades del segle XX. Tant la substitució del concepte de “crisi” pel de “transformació” per referir-se a l'Antiguitat Tardana, com la incorporació del període entre el segle III i el IX en una sola unitat interpretativa no són una novetat; el cas més paradigmàtic és l'obra de Peter Brown, *The World of Late Antiquity from Marcus Aurelius to Muhammad* (London, 1971).

Això dona més valor a l'aportació editada per Sabine Panzram, un llibre coral que, segons l'autora, té l'objectiu d'estudiar la pervivència de models urbans de l'Antiguitat Tardana en l'Edat Mitjana i fins ben entrat el segle XVIII. L'obra ja es planteja des del principi com un estat de la recerca fonamentat en la interdisciplinarietat, on experts sobre cada disciplina i cronologia recullen tant les tradicions historiogràfiques tradicionals com els darrers avenços en l'estudi de la ciutat antiga, medieval i moderna, tant en capítols generalistes com en aquells que analitzen casos d'estudi concrets. La visió general la presenta la mateixa autora, que posteriorment fa un resum introductor del contingut de les diverses contribucions del volum, de què n'assenyala, encertadament, les novetats que aporten a l'estudi de les seves respectives disciplines.

El llibre segueix una estructura de capítols binària clarament estructurada en parelles de sub-capítols: el primer ofereix una visió general (fins i tot si alguns tracten casos d'estudi concrets), mentre que el segon proporciona al lector un exemple on totes o la majoria de les característiques prèviament esmentades es veuen reflectides i posades de manifest. De la mateixa manera, les diferents seccions principals segueixen un ordre cronològic, una tria que sembla la més adequada per un volum d'un abast cronològic tan important.

El primer capítol (*The City in Spania (4<sup>th</sup> to 7<sup>th</sup> Centuries)*) analitza la transició des de la *civitas* clàssica romana a la *civitas christiana* i la *urbs regia* visigòtica. Gisela Ripoll mostra una ciutat tardo-antiga intensament connectada internament i amb el seu territori, on les elits cíviques (l'*ordo decurionum*) han estat substituïdes pels nous *defensores civitates*, els bisbes. Aquesta sembla ser la situació dels dos casos d'estudi presentats a continuació per Javier Arce, Toledo i Recòpolis, dos ciutats visigòtiques mal conegudes però ben estudiades, convertides, aparentment, en *civitates regiae* per la seva localització geo-estratègica. Tot i això, l'autor posa de manifest, com sembla evident pel registre arqueològic conegut, que la naturalesa i estatus de Recòpolis no és clara a dia d'avui.

Trobem un enfocament similar al segon capítol (*The City in al-Andalus (8<sup>th</sup> to 11<sup>th</sup> Centuries)*), on Isabel Toral-Niehoff i Alberto León Muñoz expliquen els primers moments de la conquesta àrab del segle VIII a través del paradigmàtic cas de Còrdova (*Qurṭuba*), on les interaccions físiques entre els espais urbans ocupats per la minoria musulmana i els de la majoria cristiana serveixen per entendre l'evolució social i política de la ciutat romano-visigòtica cristiana a la medina musulmana. Des del punt de vista arqueològic, Fernando Valdés Fernández presenta el (mal conegut)

cas de la Toledo visigòtica, en un significatiu intent per entendre la seva evolució cap a la Tulaytula musulmana a través dels canvis en la seva topografia urbana.

El tercer capítol (*The City in the Territories of the "Reconquista" (11<sup>th</sup> to 15<sup>th</sup> Centuries)*) analitza el procés que va revertir la situació anterior: la conquesta cristiana. Matthias Maser estudia els canvis patits pels edificis més significatius de la ciutat musulmana després de la seva conquesta, i de com els edificis de l'islam van ser transformats per legitimar el domini cristià i l'hegemonia de les monarquies hispàniques. María Asenjo es centra en la construcció d'identitats col·lectives a la Castella medieval, i com aquestes es manifesten en la topografia urbana i es relacionen amb la monarquia.

Finalment, el darrer capítol (*The City in the Hispaniae (15<sup>th</sup> to 18<sup>th</sup> Centuries)*) conté els treballs d'Antonio Irigoyen, per una banda, i Klaus Weber i Torsten dos Santos, per l'altra, que descriuen els canvis ocorreguts a les ciutats de Castella, marcats per l'expansió econòmica i física, i al mateix temps marquen la importància de la conquesta cristiana en l'expansió cap a ultramar, especialment en els casos de Lisboa, Sevilla i Cadis.

ARNAU LARIO DEVESA  
Universitat de Barcelona / IMF, CSIC (Barcelona)